DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.16
УДК 327.5(477): 930

Леонід ЧУПРІЙ
доктор політичних наук, кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІУ
КНУ імені Тараса Шевченка,
професор кафедри педагогіки, психології та суспільних дисциплін ДПУ,
старший науковий співробітник НДЦ Інститут соціально-правових та політичних досліджень
імені О. Яременка, м. Київ

ORCID: 0000-0001-7221-5703
Email: chupriy2006@ukr.net

Олена ГОТРА
кандидат історичних наук,
доцент кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін
Державного податкового університету, м. Ірпінь

ORCID: 0000-0001-9050-7785
Email:dima_gotra@ukr.net

ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА ФЕДЕРАТИВНІ ІДЕЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА В КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. *В статі висвітлюються ключові геополітичні ідеї М. Драгоманова. Зазначається, що український мислитель значну увагу приділяв питанням федералізації народів Східної Європи, вказуючи, що стабільність та мир у гетерогенній Східній Європі прийде тільки за умов національного та соціального визволення, що може здійснитися шляхом формування федеративного союзу народів, які живуть між російськими і німецькими етнічними блоками. Вказується, що* підхід дослідника підкреслював значення взаємодії та об'єднання народів Східної Європи, а також поступового інтегрування їх до західноєвропейського співтовариства. *Зазначається, що М. Драгоманов також закликав до федералізації Австро-Угорщини та Російської імперії. Щодо останньої, то він вказував, що Російська імперія повинна бути поділена за етнічним принципом, беручи до уваги досвід Швейцарії, де кантони мають свої сфери компетенції, на які не міг впливати федеральний уряд. Підкреслюється, що український мислитель акцентував увагу на тому, що федеративний устрій у Російській імперії буде мати ефективність лише у тому випадку, якщо суб'єкти федерації будуть мати реальні повноваження. Якщо ж вони будуть формальними, то це навпаки може призвести до посилення централізованої влади, яка буде лише прикриватися уявним федералізмом, що й спостерігається нині у сучасній Росії. Акцентується увага на тому, що особливе місце в концепції М. Драгоманова займала Галичина, яка була складовою імперії Габсбургів і Східної Європи. М. Драгоманов мав значний вплив на розвиток галицько-русинської радикальної партії, яка повинна була втілювати у життя історичні національно-демократичні тенденції та здобутки українського національно-демократичного поступового руху Підкреслюється, що М. Драгоманов значну роль приділяв українського народу, який зможе відіграти важливу роль у процесі федералізації вільних народів, хоча можливо не на тогочасному історичному етапі, оскільки в умовах деспотичної імперськості досить важко реалізувати масштабні геополітичні проекти.*

Ключові слова: *М. Драгоманов, Велика вільна спілки східноєвропейських народів, нація, федералізм, геополітика, місцеве самоврядування.*

Leonid CHUPRII
Doctor of Political Sciences,
Candidate of Philosophical Sciences,
senior research fellow of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS
senior researcher of the NDC "Institute of Social, Legal and Political
Research named after O. Yaremenko, Kyiv

Olena GOTRA
candidate of historical sciences,
Associate Professor of the Department of Psychology, Pedagogy and Social Disciplines of the State Tax University, Irpin

GEOPOLITICAL AND FEDERAL IDEAS OF MYKHAIL DRAGHOMANOV IN THE CONTEXT OF TODAY'S CHALLENGES

Abstract. *The article highlights the key geopolitical ideas of M. Drahomanova. It is noted that the Ukrainian thinker paid considerable attention to the issue of federalization of the peoples of Eastern Europe, pointing out that stability and peace in heterogeneous Eastern Europe will come only under the conditions of national and social liberation, which can be realized through the formation of a federal union of peoples living between the Russian and German ethnic blocs . It is indicated that the researcher's approach emphasized the importance of interaction and unification of the peoples of Eastern Europe, as well as their gradual integration into the Western European community. It is noted that M. Drahomanov also called for the federalization of Austria-Hungary and the Russian Empire. Regarding the latter, he indicated that the Russian Empire should be divided along ethnic lines, taking into account the experience of Switzerland, where the cantons have their own spheres of competence, which the federal government could not influence. It is emphasized that the Ukrainian thinker emphasized the fact that the federal system in the Russian Empire will be effective only if the subjects of the federation have real powers. If they are formal, on the contrary, this can lead to the strengthening of centralized power, which will only be covered by imaginary federalism, which is currently observed in modern Russia. Attention is focused on the fact that a special place in the concept of M. Drahomanov occupied Galicia, which was part of the Habsburg Empire and Eastern Europe. M. Drahomanov had a significant influence on the development of the Galician-Rusyn radical party, which was supposed to implement the historical national-democratic tendencies and achievements of the Ukrainian national-democratic progressive movement. It is emphasized that M. Drahomanov attached a significant role to the Ukrainian people, who will be able to play an important role in the process of federalization of free nations, although perhaps not at the current historical stage, since it is quite difficult to implement large-scale geopolitical projects in the conditions of despotic imperialism.*

Keywords: *M. Drahomanov, Great Free Union of East European Nations, nation, federalism, geopolitics, local self-government.*

Постановка проблеми. Михайло Петрович Драгоманов – видатний український політичний та культурний діяч, який вніс значний вклад у розвиток історії, філології, культурології, політології, соціології. Певну увагу український мислитель приділяв також геополітичній проблематиці, зокрема європейським орієнтаціям України та формуванню федерації східноєвропейських народів. Це є актуальним в умовах сьогодення, коли європейські та євроатлантичні прагнення прописані в нашій Конституції і саме вони є запорукою нашої безпеки та стабільності.

Слід згадати, що на той час була поширена теорія Г. Гегеля щодо історичних націй, до яких він відносив саме західноєвропейські народи, які, на його думку, виконували важливу історичну місію. Проте східноєвропейські народи Г. Гегель не відносив до історичних. М Драгоманов не погодився з ним в цьому питання і створив концепцію «Великої вільної спілки східноєвропейських народів», якою намагався забезпечити реалізацію права суверенітету для «неісторичних» націй Східної Європи. Його пропозиція федералізації Російської імперії та ідея «Вільної Спілки» відображали бажання створити систему, де національні та етнічні групи мали більшу автономію та права, сприяючи таким чином соціокультурній різноманітності та співіснуванню.

Ці ідеї М. Драгоманова можна було б розглядати як відповідь на виклики колоніального правління та прагнення до національного визволення в той час. Цей підхід намагався зберегти права та ідентичність національних груп в умовах імперської держави. Важливим є усвідомлення того, як різні ідеї та концепції формували образ майбутнього для різних національних та етнічних груп у Східній Європі під час тогочасного періоду історії.

Мета статті: здійснити аналіз геополітичних та федеративних ідей М. Драгоманова.

Аналіз джерел та літератури. Діяльності М. Драгоманова присвячена ціла низка досліджень, які формують сучасну українську історіографію. Теоретичним підґрунтям аналізу геополітичних поглядів М. Драгоманова стали праці багатьох вітчизняних дослідників, зокрема Андрущенка В., Гай-Нижника П., Костенко Н., Климчика Л., Кістяківського Б., Лисяка-Рудницкого І., Іванової Л., Довгича В., Горського В., Бачинського Ю., Поповича М., Сосюри Л., багатьох інших.

Основна частина. М. Драгоманов активно досліджував геополітичну тематику, зокрема політичне становище в країнах Східної Європи. Для характеристики останньої М. Драгоманов використовував географічні критерії, виділяючи її як окремий територіальний регіон [5, с. 170]. На той час цей регіон характеризувався соціально-економічною відсталістю. Український дослідник закликав до соціально-економічних перетворень в Східній Європі, що виступало б ефективним засобом наближення цих народів до рівня Заходу, який має високий потенціал економічного розвитку. Його підхід підкреслював значення

взаємодії та об'єднання народів Східної Європи, а також поступового інтегрування їх до західноєвропейського співтовариства. Федералізація, яку він пропонував, мала структурувати цей простір і виділяти центри впорядкування [15, с. 278].

Його концепція «Великої вільної спілки» була спрямована на створення мирного, стабільного, та справедливого правління у Східній Європі, що могло би забезпечити національну і соціальну рівність для всіх народів цього регіону. Його глибока аналітичність та прагнення до «вестернізації» цих ідей свідчать про бажання дослідника адаптувати західні концепції до умов східноєвропейського контексту, а також переконання М. Драгоманова в необхідності розвитку Східної Європи як частини «європейської цивілізації».

Український просвітитель вірив, що стабільність та мир у гетерогенній Східній Європі прийдуть тільки за умов національного та соціального визволення, що може здійснитися шляхом формування федеративного союзу народів, які живуть між росіянами і німецькими етнічними блоками. М. Драгоманов жорстко критикував і російський, і німецький імперіалізм, вважаючи, що вони підтримують один одного і не дають можливості поневоленим народам самостійно вирішувати свою долю.

Цю ідею в подальшому підтримував Іван Лисяк-Рудницький, який зазначав, що «врешті-решт, федерація народів, що живуть між двома цими блоками, принесла б користь не лише цим малим народам, але і самим німцям і росіянам» [16]. Щодо федералізації Австро-Угорщини, то М. Драгоманов не закликав до повного її руйнування, як цього хотіли російські революціонери. Він виступав за федералізацію Австро-Угорщини, де кожен народ мав би можливість розвивати свою мову та культуру. Він також підтримував своїх товаришів у Галичині і закликав їх боротися за свої національні права та за загальне виборче право, яке б дало їм можливість прийти до влади і захищати свої інтереси [18, с. 240]. Щодо польського питання, то Драгоманов пропонував застосовувати етнічний принцип і розрізняти етнічно польські території та території, де проживало більшість литовців, українців чи білорусів, відтак цим народам потрібно дати можливості самоуправління, або ці землі повинні відокремитися від Польщі, щоб не було в майбутньому конфліктів. Його пророчі ідеї справдилися в майбутнього, коли поляки з українцями нищили один одного в боротьбі за території. Мислитель писав: «Тепер для людей із здоровим глуздом може бути мова тільки про незалежність Польщі етнографічної» [12, с. 124]. Український мислитель розумів, що Польща має право на суверенітет і незалежність, але в своїх етнічних територіях, хоча він вірив, що співпраця з іншими народами Східної Європи для побудови федерації буде в інтересах самих поляків.

Значну увагу Драгоманов приділяв балканським слов'янам, зокрема болгарам, сербам, яких вважав союзниками українців. Росія намагалася захопити Балкани та чорноморські області і конфліктувала з Туреччиною. Тому цим народам була вигідна співпраця з українцями, щоб позбутися імперського панування Росії. Він критикував болгарських та сербських друзів за надмірну довіру до Росії, оскільки, на його думку, рано чи пізно вона проявить своє імперіалістичне обличчя. Він говорив: «Деспотія не може бути визволителькою» [13, с. 88].

Щодо українського народу, то М. Драгоманов вірив, що він зможе відіграти важливу роль у процесі федералізації вільних народів, хоча, можливо, не на тогочасному етапі, оскільки в умовах деспотичної імперськості досить важко реалізувати масштабні геополітичні проєкти. М. Грушевський зазначав: «Драгоманов з усіх тодішніх зигзагів українського хуторянства й галицького рутенства набрався пересвідчення, наскільки кирило-мефодіївські ідеї зістаються жизненними і для його покоління, і для тих молодших, котрих він хотів справити на добру дорогу» [4, с. 2].

Детальніше проаналізуємо ідею федералізму, яка була ключовою для М. Драгоманова і яка повинна була сприяти демократизації Російської імперії. Дослідник Іванов Р.П. зазначав: «У Драгоманова федералізм має два суспільно-історичних аспекти, федерація вільних громадян (т.зв. громадянський соціалізм) і федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень» [14, с. 35].

Щодо федералізму, то М. Драгоманов вважав, що Російська імперія повинна бути поділена за етнічним принципом, беручи до уваги досвід Швейцарії, де кантони мають свої сфери компетенції, на які не міг впливати федеральний уряд. Слід також зазначити, що український мислитель запропонував створити нову територіальну одиницю – область, хоч і не потрібно його ідеї порівнювати з досвідом Радянського Союзу, де області формувалися централізовано. М. Драгоманов в основу побудови областей закладав етнічний принцип. Він вважав, що окремі області мали б латиші та естонці, етнічні групи на Кавказі тощо. Щодо України, то український дослідник вважав, що тут потрібно створити декілька областей: Харківську (Лівобережна Україна), Київську (Правобережна Україна), Одеську (Південна Україна) [7, с. 314]. Слід також відмітити, що М. Драгоманов акцентував увагу на тому, що штати (області) повинні мати широке самоврядування і виконувати функції, на які не впливав би федеральний уряд. Якщо б виникали суперечності, то їх би вирішував верховний суд. М. Драгоманов вважав, що українці разом з неросійським націями імперії (фіни, кавказькі народи, північні народи, донські козаки, сибіряки, мешканці Поволжя та Уралу) мають сильні відчуття територіального патріотизму і могли б протидіяти централізмові Москви й Санкт-Петербурга, відтак в сприятливих умовах вони б підтримали б ідеї федералізму. Слід зазначити, що під час революції 1917-1920 рр. більшість із цих регіонів прагнули б до відокремлення від Москви

і протистояли більшовицькій хвилі, що йшла з центральної Росії.

Щодо механізмів реалізації даної політичної реформи, то спочатку він вірив у еволюційний шлях, підтримуючи реформи Олександра II щодо скасування кріпосництва, земельної реформи. Трохи пізніше М. Драгоманов був переконаний, що тільки революційний шлях приведе до успіху. Ще пізніше український мислитель розкритикував терористичні методи російських революціонерів і почав закликати до просвітництва, яке підніме загальний рівень народу і створить можливості для реформування. Проте в умовах жорсткого деспотичного імперського правління, жорсткого порушення прав етнічних груп, які проживали на теренах імперії, будь-які реформи на той час були неможливими.

Український мислитель акцентував увагу на тому, що федеративний устрій буде мати ефективність лише у тоді, коли суб'єкти федерації матимуть реальні повноваження. Якщо ж їхні повноваження будуть формальними, то це навпаки може призвести до посилення централізованої влади, яка буде лише прикриватися уявним федералізмом, що ми й спостерігаємо в нинішній Російській Федерації, де всі суб'єкти федерації повністю і жорстко підпорядковані центру.

М. Драгоманов акцентував увагу на важливості побудови системи демократичної децентралізації, яка в корені відмінна від децентралізації бюрократичної, і базувалася на чіткому дотриманні демократичних процедур у всіх сферах життя. Окрім державного федералізму, М. Драгоманов велику увагу приділяв питанням місцевого самоврядування. Інший аспект федералістської концепції М. Драгоманова звернений до проблеми місцевого самоврядування (public administration). Він вважав, що місцеві, найбільш наближені до повсякденного життя людини органи влади (комунальна, муніципальна, окружна і земельна), повинні мати широкі повноваження та значний рівень самостійності від центральних органів, щоб ефективно задовольняти потреби місцевої громади. Він стверджував, що центр тяжіння адміністративної влади потрібно переносити зі столиці в окраїни, зокрема, в невеликі громади, які будуть колегіально вирішувати всі важливі питання забезпечення їх власної життєдіяльності. Слід зазначити, що сучасна реформа децентралізації в Україні також в деяких аспектах спиралась на пророчі ідеї М. Драгоманова. Головну увагу він приділяв громадянам, мешканцям даної громади чи общини, які повинні бути вільними, чітко знати свої права та обов'язки й уміло їх відстоювати. Мислитель писав: «І община повинна бути спілкою вільних людей. Дійти до того, щоб спілки людей, як великі, так і малі, складались із таких вільних людей, які добровільно зійшлись для загальної праці і взаємної допомоги, – це і є та мета, до якої линуть люди, і яка не має нічого спільного з сучасними державами, який би не був їх устрій чи є вони представительськими чи не представитєльськими» [8, с. 44].

Свої ідеї самоуправління М. Драгоманов обґрунтовував, посилаючись на зарубіжний досвід. Так український мислитель дуже любив згадувати Швейцарію, в якій він провів декілька років свого життя. У цій республіці йому імпонував її конституційний устрій, за якого кожному мешканцю країни гарантувалися невід'ємні права і свободи: «…рівність перед законом, вільність від арешту без суду, вільність належати до будь-якої віри, чи не належати до ніякої (вільність совісті), вільність слова, зборів, друку, товариств і т.д.» [11, с. 9]. Ці права і свободи захищені як федеральним, так і кантональним законодавством, тому їх порушення практично унеможливлюється. Великим здобутком Швейцарії М. Драгоманов також вважав демократичну децентралізацію влади, яка була на той час однією з найкращих форм організації політичного життя суспільства. Він відзначав, що найбільше повноважень тут мають кантони: «Найбільша частина державних справ у Швейцарії рішається не спілковим урядом, а кантональними. Кантональні уряди порядкують поліцією, звичайним судом і т. д. Федеральний уряд порядкує тими справами, що спільні всім кантонам, як військо, мита, залізниці, пошти...» [11, с. 9]. У цій країні також діє загальне, рівне і пряме виборче права, яке дає можливість кожному громадянину вільно обирати представників місцевої і федеральної влади. Український дослідник також відмічає, що в деяких кантонах відбувається загальне голосування членів всієї громади, на якому й приймаються закони, а урядові структури здійснюють тільки підготовку законопроектів до цих зборів. Одним із ключових інститутів народної демократії в Швейцарії є також референдум і законодавча ініціатива громадян. Ключові питання як державного, так і регіонального рівня приймаються на референдумах. Окрім того, будь-яка група громадян може висунути ініціативи щодо перегляду того чи іншого закону, і ця ініціатива буде розглянута й, якщо потрібно, винесена на референдум. Підсумовуючи, М. Драгоманов пише: «При таких порядках, можна сказати, що Швейцарія є дійсно республіка, річ суспільства, цебто така держава, в котрій народ сам порядкує своїми ділами» [11, с. 11]. Варто зазначити, що саме завдяки такому прогресивному політичному устрою Швейцарія на сьогодні є однією з найзаможніших і найкращих для життя громадян державою. І про переваги федеративного устрою в Швейцарії М. Драгоманов писав ще в позаминулому столітті.

Переваги федерації мислитель також обґрунтовував, звертаючись до багатої української історичної спадщини. «Козацькі республіки старої України, – пише він, – були тільки ближчими до ідеального політичного ладу, чим та російська імперія, в якій благоденствує Україна в нинішній час. Так Запоріжжя представляло цілком демократичну общину... все-таки в Гетьманщині сотня була, по крайній мірі в принципі, самоврядованою волостю, коли таким же повітом, а вся Гетьманщина – такою ж областю, в якій поступово вироблялись форми загальнонародного представництва» [7, с. 14].

Як ми бачимо, політичний устрій який пропонував Драгоманов був дуже прогресивним на той час. Хоча деякі українські дослідники, зокрема В. Яворський, звинувачували М. Драгоманова в тому, що він зраджував ідеї незалежної самостійної української держави, закликаючи до федералізму [19, с. 34]. Але М. Драгоманов враховував реалії того часу і вважав, що за тих умов здобути незалежність Україна не зможе, хоча він завжди говорив про те, що прийде час, коли український народ побудує свою державу. Все своє життя він присвятив захисту прав і свобод українського народу, популяризації української мови та культури, за що постраждав та змушений був емігрувати. М. Драгоманов вірив у те, що тільки цивілізаційний прогрес, розвиток громади, підтримка культури і найбільш цивілізованих форм політичної боротьби можуть сприяти поступу українського й інших народів та привести до його звільнення. М. Драгоманов писав, що він завжди прагнув до консолідації, до єднання [17, с. 22] українського народу: «Я ж справді завше хотів побачити об'єднання освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусідніх сторонах і народах коло праці для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей, і завше боровсь проти всякого роз'єднання, котре вносять між людей неволя, неуцтво і сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкривають одежами народолюбства» [6, с. 464].

Та, на думку М. Драгоманова, федералізм це не завжди панацея. Він вважав, що в цілому для великої держави федералізм був би досить корисним, а для управління на місцях, у сфері освіти, судочинства цілком прийнятними є принципи централізму. Він писав: «Єсть речі, де треба централізації, є другі, децентралізації» [6, с. 72].

М. Драгоманов велику увагу приділяв саме українській нації, яка повинна сприяти модернізації та федералізації імперії Романових. Російська імперія протягом цього періоду працювала над формуванням ідеї єдиної політичної спільноти в межах імперії, яка включала різноманітні етнічні та культурні групи. Однак, ця спроба створення всеросійського проєкту мала свої обмеження і суперечності, особливо з точки зору національних меншин.

Український національний проект у XIX столітті розглядався багатьма українськими інтелектуалами як частина більшої держави чи політії, що включала б інші етнічні групи. Михайло Драгоманов був одним із представників цього підходу, і його думки про створення «Великої вільної спілки» відображали бажання зберегти ідентичність та права українців в умовах імперського статусу.

Множинна ідентичність Михайла Драгоманова, яка віддзеркалювалася в його різних ідеях і концепціях, вказує на складність національного розвитку в умовах імперської держави. Він намагався вирішити конфлікт між всеросійським та великоросійським проєктами та подолати національні суперечності, але шукав рішення, яке б враховувало інтереси та ідентичність українців. Це відображає складність процесу національної ідентифікації та політичного розвитку в імперському контексті XIX століття [15, с. 276].

Особливе місце в концепції М. Драгоманова займала Галичина, яка була складовою імперії Габсбургів і Східної Європи. М. Драгоманов мав значний вплив на розвиток Галицько-Русинської радикальної партії, яка повинна була втілювати у життя історичні національно-демократичні тенденції та здобутки «нашого національно-демократичного поступового руху. Тільки тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа». Окрім того, українцям слід позбутися надії, що «вони можуть чогось досягнути без політичної й культурної праці» [5, с. 168].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що геополітичні ідеї М. Драгоманова були досить прогресивними і перспективними на той час та залишаються актуальними і понині. Український дослідник запропонував свої політичні заповіти всім в Україні сущим, а головне – нашій владі [9, с. 28]: «1) Без політичної освіти й національної свідомості не може бути держави. 2) Без високої моральності партій, рухів, товариств не існуватиме державність на демократичних засадах. 3) Фальшиві програми й обіцянки погублять найблагороднішу справу побудови демократичного суспільства. 4) Кожна нація повинна будувати державність перш за все своїми силами. 5) Національне мислення повинне бути невідривним від загальноєвропейського. 6) Культурна спадщина того чи іншого народу відіграє важливу роль в розвитку загальноісторичного процесу» [3, с. 2].

Відомий академік Української академії наук Сергій Єфремов говорив про М. Драгоманова, що він був «апостолом правди і науки», який ніс просвітительство і звання не тільки українцям, а й болгарам та іншим європейським народам [10].

М. Грушевський дуже високо оцінював діяльність М. Драгоманова. Український мислитель відзначав: «Закордонна «експозитура» М. Драгоманова і його гуртка витягала українців з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначних силах трьох його осередків: київського, львівського і женевського. Тож і у цьому плані місія Драгоманова становила собою епоху в українському житті» [5, с. 16]. На думку М. Грушевського, теорія М. Драгоманова повністю відображає об'єктивні тенденції розвитку «неісторичних» народів на сході Європи: «М. Драгоманов виробляє свою «Вільну спілку» Східної Європи, яка спирається на принципи широкої автономії громадян, федерального ладу і націоналізації економічних засобів. Се було для того часу дійсно «словом на часі» для поступового громадянства всіх народів Східної Європи» [4, с. 8].

М. Драгоманов приділяв значну увагу національним інтересам українського народу, зазначаючи, що останній відіграє ключову роль у процесі федералізації вільних східнослов'янських народів [2, с. 49].

Зарубіжні дослідники також високо оцінили цей політичний проєкт. Так, Макс Вебер зазначав: «Велика сила М. Драгоманова полягає в синтезі економічних і національних ідеалів та в ясному усвідомленні того, що є можливим відповідно до етнографічних умов Росії й сучасних економічних обставин» [1, с. 173]. Федералізм за Драгомановим потрібно розуміти не стільки як противагу централізму, скільки як противагу деспотизму та імперіалізму, які асимілюють та нищать малі етнічні групи і обмежують чи знищують права і свободи людини.

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Перекл. з нім., післям. та коммент. О. Погорілого. К.: Освіта, 1998. 534 с.
2. Гай-Нижник П.П., Чупрій Л.В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник.* 2014. Вип. 84 (№5). С. 48–53.
3. Громада (Просвітянський листок, Угорщина). 1995, листопад. С. 2.
4. Грушевський М. Драгоманов в політичному і національному розвитку українства. Борітеся — поборете! Відень, 1920. № 5. С. 2–10.
5. Грушевський М. З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток. Відень, 1922. 211 с.
6. Драгоманов М.П. Вибране. К.: Либідь, 1991. 688 с.
7. Драгоманов М.П. Вольный союз — Вільна спілка. Опыт украинской политикосоциальной программы. *Свод и объяснения.* Женева, 1884. 109 с.
8. Драгоманов М.П. Переднє слово до Громади. *Українська збірка Громада*. 1878. № 1. С. 5–101. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo
9. Драгоманов Михайло Петрович. Твори: бібліографічний покажчик. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. 168 с.
10. Драгоманов Михайло. Перший українець у Європі. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3267494-mihajlo-dragomanov-2-persij-ukrainec-u-evropi.html
11. Драгоманов М.П. Швейцарська спілка. Вид. 4-те. Київ: Ранок, 1907. 16 с.
12. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева: Типография «Работника» и «Громада», 1881. 520 с.
13. Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и. Б. А. Кистяковского. Москва, 1908. Т. 2. 139 с.
14. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II пол. XIX ст.). Київ: Вид-во КДУ, 1971. 235 с.
15. Корольов Г. Східна Європа в уявленнях Михайла Драгоманова. *Український історичний збірник.* Вип. 15, 2012. С. 276–281.
16. Лисяк-Рудницкий І. Драгоманов як політичний теоретик. URL: http://www.ditext.com/rudnytsky/essays/theorist.html
17. Молчанов М. Державницька думка Михайла Драгоманова. Київ. Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті міністрів України. 1994. С. 22.
18. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілом Окуневським. Львів: Видав М. Павлик, 1905. С. 240–243.
19. Яворський В. Відлуння великої України. Сучасна концепція українського націоналізму. *Напрям.* Випуск 8. Львів: 1992, С. 34.

References

1. Veber M. (1998). *Sotsiolohiia. Zahalnoistorychni analizy. Polityka. Perekl. z nim., pisliam. ta koment. O. Pohoriloho* [General historical analyses. Policy. Translation with German, after and comment O. Pogorily]. K.: Osvita. 534 p. (in Ukrainian).
2. Gai-Nizhnyk P.P., Chupriy L.V. (2014). *Natsionalni interecy, natsionalni tsinnocti ta natsionalni tsili yak ctrukturoformuiuchi chynnyky polityky natsionalnoi bezpeky* [National interests, national values and national goals as structuring factors of national security policy]. *Hileia: naukovyi visnyk.* Issue 84 (No. 5). Pp. 48–53. (in Ukrainian).
3. *Hromada.* (1995). [Community]. *Prosvitianskyi lystok, Uhorshchyna.* Lystopad. P. 2. (in Ukrainian).
4. Hrushevskyi M. (1920). *Drahomanov v politychnomu i natsionalnomu rozvytku ukrainstva. Boritesia — poborete!* [Drahomanov in the political and national development of Ukraine. Fight - win!]. Viden. № 5. Pp. 2–10. (in Ukrainian).
5. Hrushevskyi M. (1922). *Z pochyniv ukrainskoho sotsiialistychnoho rukhu. Mykh. Drahomanov i zhenevskyi sotsiialistychnyi hurtok* [From the beginnings of the Ukrainian socialist movement. Mich. Drahomanov and the Geneva Socialist Circle]. Viden . 211 p. (in Ukrainian).
6. Drahomanov M.P. (1991).*Vybrane*. [Selected]. K.: Lybid. 688 p. (in Ukrainian).
7. Drahomanov M.P. (1884). *Volnыi soiuz — Vilna spilka. Opыt ukraynskoi polytykosotsyalnoi prohramtmы* [Free Union — Free Union. Experience of the Ukrainian political and social program. Summary and explanations]. *Svod y obъiasnenyia.* Zheneva.109 p. (in Russian).
8. Drahomanov M.P. (1878). *Perednie slovo do Hromady* [Front word to Gromadi]. *Ukrainska zbirka Hromada.* № 1. Pp. 5–101. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo (in Ukrainian).
9. Drahomanov Mykhailo Petrovych (2012). *Tvory: bibliohrafichnyi pokazhchyk* [Proceedings: bibliographic index]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova. 168 p. (in Ukrainian).
10. *Drahomanov Mykhailo*. *Pershyi ukrainets u Yevropi* (2021). [Drahomanov Mykhailo. The first Ukrainian in Europe]. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-

culture/3267494-mihajlo-dragomanov-2-persij-ukrainec-u-evropi.html (in Ukrainian).

11. Drahomanov M.P. (1907). *Shveitsarska spilka. Vyd. 4-te* [Swiss union. View. the 4th]. Kyiv: Ranok. 1907. 16 p. (in Ukrainian).
12. Drahomanov M. (1881). *Ystorycheskaia Polsha y velykorusskaia demokratyia* [Historical Poland and Great Russian Democracy]. Zheneva: Typohrafyia «Rabotnyka» y «Hromada». 520 p. (in Russian).
13. Drahomanov M. (1908). *Polytycheskye sochynenyia / pod red. Y. M. Hrevsa y. B. A. Kystiakovskoho* [Political works / edited by I. M. Grevs and B. A. Kistyakovsky]. Moskva. T. 2. 139 p. (in Russian).
14. Ivanova R.P. (1971). *Mykhailo Drahomanov u suspilno-politychnomu rusi Rosii ta Ukrainy (II pol. KhIKh st.)* [Mykhailo Drahomanov in the social and political movement of Russia and Ukraine (second half of the 19th century)]. Kyiv: Vyd-vo KDU. 235 p. (in Ukrainian).
15. Korolov H. (2012). *Skhidna Yevropa v uiavlenniakh Mykhaila Drahomanova* [Eastern Europe in the imagination of Mykhailo Drahomanov]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk.* Vyp. 15. Pp. 276–281. (in Ukrainian).
16. Lysiak-Rudnytskyi I. (1994). *Drahomanov yak politychnyi teoretyk* [Drahomanov as a political theorist]. URL: http://www.ditext.com/rudnytsky/essays/theorist.html (in Ukrainian).
17. Molchanov M. (1994). *Derzhavnytska dumka Mykhaila Drahomanova* [State opinion of Mykhailo Drahomanov]. Kyiv. Instytut derzhavnoho upravlinnia i samovriaduvannia pry Kabineti ministriv Ukrainy. Pp. 22. (in Ukrainian).
18. *Perepyska Mykhaila Drahomanova z d-rom Teofilom Okunevskym.* (1905). [Correspondence of Mykhailo Drahomanov with Dr. Teofil Okunevsky]. Lviv: vydav M. Pavlyk. Pp. 240–243. (in Ukrainian).
19. Iavorskyi V. (1992). *Vidlunnia velykoi Ukrainy. Suchasna kontseptsiia ukrainskoho natsionalizmu* [An echo of the great Ukraine. The modern concept of Ukrainian nationalism]. *Napriam.* Vypusk 8. Lviv. Pp. 34. (in Ukrainian).